

популярности другие виды, воспринимая футбол лишь как хулиганскую забаву.

Ключевые слова: спорт, физическая культура, соревнования, футбол.

Yurij Tymoshenko

(Kyiv)

SPORT LIFE IN SOVIET UKRAINE IN 1920 S

It is found out in the article, that during 1920th political discussions developed round a term “sport” that affected development of its different kinds. In these years a tendency appears to the submission of physical culture (and to sport, as its constituent) to political aims and interests of power. The degree of popularity and distribution of those or other types of sport is exposed in UKRAINE, feature of their cultivating. Paid attention on the tact that football (only in separate years – handball) used most support among people and it caused dissatisfaction from the side of soviet power. It tried to match against this popularity other kinds, perceiving football only as a hooligan toy.

Key words: sport, physical culture, competition, football.

УДК 94 (477) “19/20”

Сергій Білан

(Київ)

РОЗСЕЛЕННЯ ХУТОРІВ В УКРАЇНІ У 30-Х РР. ХХ СТ.

У статті зроблено спробу розкрити процес ліквідації хутірської форми поселення як однієї з умов реконструкції сільського господарства УСРР у 1930-х рр., завершення колективізації.

Ключові слова: сільське господарство, українське селянство, хутір, одноосібне господарство.

Довоєнний період є одним із ключових етапів історії радянського державного устрою і суспільства, підліж якого змінили політичну й економічну систему України, що зумовило особливий психологічний клімат і настрої українських селян.

У 30-х рр. ХХ ст. з метою підвищення трудової активності селянства змінювалася організація їх праці, матеріально-технічна база колгоспів та радгоспів, трудові успіхи ударників та стахановців на полях і фермах відзначалися натуральними преміями та урядовими нагородами. Все це позначилося на процесі суцільної колективізації сільського господарства. Водночас аграрна галузь не задовольняла потреб країни у продовольстві та сировині, а темпи зростання сільськогосподарського виробництва не відповідали показникам, накресленим другим і третім п'ятирічними планами. Для прискорення розвитку сільського господарства необхідні були більш тісне поєднання особистих інтересів колгосп-

ників з громадськими, надання колгоспам більшої самостійності, підвищення зацікавленості селянства у результатах своєї праці, суттєві зміни в аграрній політиці СРСР, але все це скоротило б можливості викачування коштів із сільського господарства для відновлення інших галузей економіки, перш за все промислового комплексу, тому сталінське керівництво на такі кроки не пішло, зорієнтувшись на інші шляхи зміцнення трудової дисципліни в колгоспах – посилення адміністративних заходів і репресій щодо селян.

Узагальнений і багатий фактичний матеріал про селянство та еволюцію його становища в радянському суспільстві відображенено у працях таких відомих дослідників, як В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Мазуренко, В. Марочко, Т. Панфілова, Ю. Сливка, В. Ярмоленко та ін. Водночас наявна література не дає достатнього уявлення про процес відчуження селян від землі як безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції, а також про зміни курсу аграрної політики щодо відносин власності та участі селян у виробничому процесі.

У зв'язку з цим метою нашої статті є аналіз та висвітлення ліквідації хутірської форми землекористування та переселення селян в Україні в умовах формування тоталітарної держави у 30-х рр. ХХ ст.

У перші постголодоморні роки становище селян УСРР було важким, колгоспи були економічно ослабленими, основна частина їх продукції здавалася державі за низькими цінами, а засуха 1934 р., яка охопила південні райони країни, ще більше загострила ситуацію. Низькою була й оплата праці колгоспників, тому селяни змушені були більше уваги приділяти особистому підсобному господарству, яке стало головним джерелом їх існування. Вони прагнули збільшити присадибні ділянки за рахунок земель колгоспів і радгоспів, значна частина яких погано використовувалася, чому сприяло традиційне розселення значної частини українських селян по хуторах¹.

Незважаючи на те, що у резолюції листопадового пленуму 1929 р. ЦК ВКП (б) було зазначено, що “серйозною перешкодою для розвитку колективних форм господарювання є широко розвинута хутірська та відрубна система землекористування”, і тому була проголошена лінія на ліквідацію цієї форми землекористування², у 1933-1934 рр. в УСРР на землях колгоспів було створено 9842 нових хутори, а на початку 1935 р. з'явилося ще 657³. Багато хуторян, за характеристикою Наркомзему УСРР, фактично мали одноосібні господарства.

Особисте підсобне господарство потребувало чималих трудових зусиль. За матеріалами бюджетних обстежень, праця у ньому становила 23-24% усіх річних витрат робочого часу, яка певною мірою здійснювалася за рахунок роботи у

колгоспах. Проте хутірська форма як самостійний тип землекористування і господарства залишалась досить популярною серед сільського населення УСРР. Так, у Барському р-ні Вінницької обл. навіть в 1935 р. хутір залишався однією з основних форм розселення селян на колгоспній землі, і в деяких колгоспах кількість колгоспників, які проживали на хуторах, сягала 29%⁴.

10 квітня 1935 р. Український науково-дослідницький інститут колгоспного будівництва звернувся з офіційним листом до Наркомзему УСРР, в якому було зазначено, що “... пережитки капіталізму у формі хутірського розселення продовжують тиснути на колгоспне виробництво, гальмуючи організаційно-господарське зміцнення колгоспів УСРР. Цілком очевидно, що наявність такої форми старого розселення, як хутірські садиби на колгоспній землі, є чинником, який гальмує процес утворення нового радянського села та уповільнює подолання індивідуалістичної свідомості. Хутірська форма розселення ускладнює вирішення питання про правильне розміщення будівництва та раціональне обслуговування колгоспного побуту такими культурно- побутовими установами, як школа, клуб, радіо, кіно, ясла, їдальні, лазні тощо”⁵.

У листі Українського науково-дослідницького інституту колгоспного будівництва також було зазначено, що у ряді районів Вінницької та Київської обл. колгоспники, “відчуваючи та усвідомлюючи негативні сторони відсутності єдиного, організованого і правильно розміщеного суспільно-виробничого колгоспного центру, перейшли до стягання розкиданих індивідуальних садиб і самостійно переносять на нові місця стайні, обори, комори тощо, перекидаючи з хуторів у колгоспні центри свої житлові споруди”⁶. Так, наприклад, в 33 колгоспах Коростишівського р-ну, в складі яких нарахувалось 912 одноосібних дворів, за 1934 р. і першу половину 1935 р. розібрали хати і споруди та самостійно покинули свої хутори 126 дворів. В Крижопільському р-ні у 1935 р. з 3710 хуторів-садиб добровільно переселилося в нові центри 183 двори⁷.

У річному звіті Наркомзему УРСР за 1935 р. зазначено, що “... уривчасті дані, наявні з цього питання, показують, що початок руху щодо “зселення хуторів” в єдині господарські житлові центри не зменшується, а, навпаки, збільшується. Цей процес неминуче пов’язаний з новим будівництвом, яке при добровільному заселенні хуторів, як правило, відбувається без плану і організованої систематичної допомоги, і тому, в таких умовах, звичайно, не можна очікувати більш-менш правильного раціонального розміщення будівель. Самоплив у справі “зселення хуторів” може привести не тільки до великих нераціональних витрат матеріальних засобів і часу, а й до великих організаційно-господарських ускладнень на нових місцях поселення. Ось чому

завдання збирання розкиданих на колгоспному землекористуванні колишніх хутірських садиб в єдині господарські центри та організація в них усуспільненого виробничого і культурно-комунікаційного будівництва є однією з основних задач організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Проте, щоб це завдання було виконано, необхідно організовувати державний рух з ліквідації хуторів і допомогти колгоспам вибрати нові центри, розплачувавши їх таким чином, щоб створити умови для багатогранної виробничої та культурної діяльності колгоспів і колгоспників”⁸.

Ліквідація хуторів здійснювалась і в ході інших операцій, які обумовлювалися необхідністю зміцнення обороноздатності країни, “підвищення рівня дисципліни осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві і вели антигромадський, паразитичний спосіб життя” тощо. Зокрема, “Тимчасовими правилами внутрішнього розпорядку в колгоспах” було підвищено обов’язковий мінімум вироблення трудоднів працездатними колгоспниками. Зберігалася й заходи покарання за невиконання цього мінімуму, зокрема притягнення до судової відповідальності, виключення з колгоспу, позбавлення присадибної ділянки. “Жодний колгоспник, – наголошувалося в них, – не може використовувати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на це в кожному окремому випадку правління колгоспу ...”. Колгоспники звикли розраховувати не на трудодні, а на те, що можна виростити на присадибній ділянці, однак у правилах підкреслювалося, що вони можуть працювати на ній “тільки у вільний від колгоспних робіт час”⁹.

У 1933-1934 рр. найбільш суворим засобом залучення селян до активної праці в колгоспі було виключення з нього осіб у працездатному віці, які не виробили мінімум трудоднів. З цієї причини в 1934 р. з колгоспів УСРР вибуло 35 тис. колгоспників¹⁰. Однак цей засіб виявився не таким дійовим, ніж очікувала влада, оскільки виключений з колгоспу працівник, як правило, знаходив роботу в інших державних сільськогосподарських підприємствах, а за його сім’єю зберігалася присадибна ділянка. Починаючи з 1934 р., коли у зв’язку з подоланням кризи колгоспного ладу було скасовано карткову систему розподілу продовольчих товарів, основним покаранням колгоспників за невиконання встановленого мінімуму трудоднів стало притягнення їх до ще суворішої – судової відповідальності та виправно-трудових робіт у таборах та трудпоселеннях. Так, за даними органів ДПУ УСРР, в 1936 р. було засуджено 7,3 тис., а 1937 р. – 11,5 тис. “осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві”¹¹. Однак не всі керівники колгоспів вбачали в репресіях головний засіб зміцнення трудової дисципліни. 27 січня 1938 р. це питання було обговорено на засіданні політбюро ЦК КП

(б) У доповідях членів якого наголошувалось на тому, що “захоплення особистим підсобним господарством та ухиляння від роботи в колгоспах необхідно розцінювати як пережиток капіталізму, що вимагає створення обстановки нетерпимості до нетрудових, паразитичних елементів”¹².

На початку 1938 р. партійно-державним керівництвом була розгорнута активна ідеологічна робота з підготовки сільської громадськості до прийняття рішучих заходів щодо зміцнення трудової дисципліни в колгоспах та скороченню присадибних ділянок колгоспників. Так, до лютого 1938 р. у них було вилучено понад 21 тис. га землі як “незаконно відрізаної від громадських земель колективних господарств зверх норми, встановленої для колгоспного двору”, а в тому випадку, коли вже засіяна колгоспником ділянка перевищувала норму, дозволялося безкоштовно зібрати урожай з неї на користь колективного господарства¹³.

9 жовтня 1938 р. РНК УРСР було прийнято постанову “Про попередній розгляд наслідків господарювання колгоспів”, в якій “відставання тваринництва в республіці пояснювалося недостатньою увагою до цієї галузі керівників та працівників колгоспів, у з'язку з протиставленням особистого господарства громадському”. У постанові було наголошено на тому, що “хутірська форма розселення особливо негативно впливає на тваринницьку галузь колгоспного виробництва як з точки зору організації праці на фермах та їх обслуговування, так і з точки зору організації природної кормової бази. Тваринницька галузь досі не має постійних бригад, однак не тільки тому, що є хутори, а й тому, що колгоспи дрібні, проте хутірська форма розселення значно збільшує час, що витрачається на охорону та обслуговування худоби, а також його регулярність. Хутірська форма розселення є безпосередньою причиною, яка гальмує раціональну організацію кормової бази, оскільки часто поділяє пасовища на окремі дрібні клаптики, порушуючи організацію випасу стада. Розпорощеність хуторів ускладнює збір, організацію і прогін на пасовищі стад худоби”¹⁴.

На проведених по всій країні наприкінці 1938 р. пленумах обкомів і райкомів партії, на яких розглядалися питання про результати збиральної кампанії, велику увагу було приділено зміцненню дисципліни в колгоспах та раціональному поєднанню особистого підсобного господарства селян з громадським. Так, “недоцільність великих присадибних ділянок колгоспників, потреби яких здатне забезпечити громадське господарство” стали однією з основних тем республіканської наради секретарів сільських райкомів і голів районконкомів республіки, яка була проведена 24 листопада 1938 р. Учасниками наради було підкреслено, що “наявність хутірського типу розселення є однією з причин, що сприяють розвитку крадіжок, підпалів та інших

антиколгоспних дій, спрямованих куркульством проти колгоспів. Класовий ворог використовує в напружені моменти колгоспної роботи хутірський тип розселення для тероризування колгоспників. Сидіти на хуторі – означає ізолювати себе від колгоспного суспільного життя, втрачати трудодні, затримуючи темпи зміцнення колгоспу і поліпшення матеріального добробуту. Деякі колгоспники самостійно шукають вихід із цієї ситуації, в той час як земельні органи вже мають у своєму розпоряджень всі можливості надати колгоспам систематичну й організовану допомогу у вирішенні цієї проблеми. Однак постановка питання про організацію процесу стягування хуторів в єдині центри неминуче ставить і потребує вирішення не менш важливого питання про укрупнення колгоспів, яке іноді також вирішується без належної організаційної допомоги з боку земельних органів. Питання про злиття карликів колгоспів є надзвичайно болісним в теперішніх умовах, і тільки боязнь повторення помилок гігантоманії змушує місцевих працівників відмовлятись від серйозного рішення. Однак настав час прямо сказати, що питання про ефективне використання тракторного парку і великих машин упирається в два фактори – дрібність колгоспів і хутірської тип розселення. Не можна серйозно говорити про дійсно швидке підняття продуктивності машинно-тракторного парку, не вирішуючи питання про розміри колгоспів і заселення розкиданих по колгоспному землекористуванню хуторів, тобто об’єднання дрібних клаптиків у великі масиви, доступні тракторній обробці. Організаційно-господарські і політичні помилки, виявлені у процесі колишніх спроб об’єднання колгоспів, кореняться в тому, що це питання намагалися вирішувати шляхом конструювання абстрактних оптимальних розмірів колгоспів, не враховуючи конкретні організаційно-господарські, природно-історичні, політичні, побутові та інші умови конкретних колгоспів. Організоване вирішення питань про злиття колгоспів може бути успішним лише у світлі знищення хуторів. Все вищевикладене свідчить, що ліквідація хуторів перетворюється в актуальну народногосподарську задачу, безпосередньо й органічно пов’язану з проблемою організаційно-господарського зміцнення колгоспів”¹⁵.

Незабаром Наркомземом УРСР було підготовлено наказ, який передбачав надзвичайно суворі заходи за злісне ухиляння від трудової дисципліни в сільському господарстві. Голова РНК УРСР Д. Коротченко детально вивчив та проаналізував стан справ у багатьох колгоспах республіки і поставив питання перед ЦК КП (б) У про те, щоб надати право правлінню колгоспу вирішувати питання про виселення із сіл осіб, які ведуть “паразитичний спосіб життя”, до складу яких було віднесено й мешканців хуторів – однодвірних поселень поза межами сіл, яких таврували

як куркулів що “... стали головною перешкодою завершення колективізації”. Й. Сталін підтримав цю пропозицію, і “йдучи назустріч побажанням передових колгоспників”, ЦВК СРСР 2 грудня 1938 р. ухвалив рішення “Про виселення з УРСР осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві і вели антигромадський, паразитичний спосіб життя”, відповідно до якого “соціалістичне планування колгоспних садибних титрів” зводилось “до правильного розміщення всього будівництва господарського центру колгоспу та розміщення виробничого, культурно-освітнього, соціально-побутового та комунального сектора з точки зору раціональної організації всіх виробничих процесів як на самій садибі, так і в полі”¹⁶. У рішенні наголошувалось на тому, що ”планування нових господарських центрів буде правильним тоді, коли задовольнить, з одного боку, умови цього артільного етапу розвитку колгоспів, забезпечуючи їх господарську діяльність, а з іншого, – коли, без корінної зміни існуючої колгоспної системи забезпечить її подальший розвиток як основного державного виробничого пункту”¹⁷.

Партійно-державне керівництво СРСР вважало, що “сільськогосподарська артіль буде міцною лише тоді, коли на її полях і фермах буде велика кількість зерна, худоби, птиці, овочів та інших продуктів, і коли колгоспник побачить, що йому вигідніше отримувати м’ясо і молоко з ферми, ніж заводити свою корову і отару”¹⁸. У цьому контексті хутірська форма розселення вважалась одним з основних негативних факторів, які уповільнювали процес завершення колективізації, організаційно-господарського зміцнення колгоспів та порушували трудову дисципліну колгоспників.

Партійним керівництвом УРСР до основних недоліків хутірської форми розселення було віднесенено: 1) проблему ущільненості робочого дня, від якої прямо пропорційно залежало підвищення рівня продуктивності праці, що, в свою чергу було залежним не лише від раціональної організації праці і засобів виробництва, а й від зменшення часу, витраченого протягом дня на переходи між житлом, виробничими будівлями, бригадою і безпосереднім робочим місцем; 2) складність розміщення засобів виробництва на колгоспній території, оскільки наявність розкиданих хуторів на колгоспному землекористуванні і відсутність единого господарського центру, в якому зосереджені всі виробничі споруди, в кілька разів збільшувала витрати часу на переходи і подолання відстані між ними; 3) ускладнення організації полів та сівозмін у зв’язку з тим, що хутірський тип розселення унеможливлював створення великих польових масивів, правильно поєднаних за своїми розмірами та формами із природно-історичними і виробничими умовами та ускладнював топографічну ситуацію, що вимагала багатосторонньої трансформації угідь

та введення в сівозміну нових цілинних, перелогових, лісових і чагарниковых земель; 4) розвиток надмірно густої і абсолютно непотрібної дорожньої мережі, що зв’язувала окремі хутірські садиби з міжселищними трактами та польовими дорогами, “перерізала” поля, гальмувала створення раціональної польової дорожньої мережі, ускладнювала правильну організацію руху машинно-тракторних агрегатів МТС по колгоспних полях, знижуючи їх продуктивність. Тому, ліквідація хутірської форми розселення стала одним із основних методів зміцнення трудової дисципліни в колгоспах та скорочення присадибних ділянок колгоспників. Крім того, власників хутірських садиб було віднесено до куркулів, оскільки “розкидані окремими точками по полях колгоспу, вони займали, безсумнівно, значно більшу площу землі, ніж при зведенні їх до одного центру. Площа, зайнята власне садибою, неминуче розширювалась за рахунок присадибного господарства, розташованого навколо садиби, збільшуючи тим самим “дірки” у колгоспному землекористуванні та вилучаючи з полів значні смуги землі”¹⁹.

За Статутом сільськогосподарської артілі 1935 р. розміри присадибної ділянки, що перебували в особистому користуванні колгоспного двору (не враховуючи землі під житловими будівлями), могли коливатись від чверті до пів гектара, а в окремих районах – до одного гектара залежно від місцевих умов²⁰. Площа, зайнята садибами-хуторами та їх присадибними землями в УРСР, коливалась від 0,12 га до 1,15 га, а в окремих випадках збільшувалась до 1,5-2,0 га на двір. Однак у рішенні політbüro ЦК КП(б)У від 27 січня 1938 р. зазначалось, що “така площа, перевищуючи необхідну для ведення дійсно підсобного господарства колгоспника, сприяє його відстороненню від колгоспного виробництва, оскільки йому доводиться приділяти досить значний час на обробіток настільки великої присадибної ділянки. Нормальна ж садиба колгоспника, розташована в єдиному колгоспному центрі, що включає всі будівлі (житловий будинок, господарський двір і сарай, погріб, обори, пташник, сарай для сіна, город, фруктовий сад і ягідники), може займати площу не більшу, ніж 0,245 га. Саме ця площа, на наш погляд, забезпечить дійсно правильне розташування будівель садиби і забезпечить підсобне господарство колгоспника”²¹. Надзвичайна швидкість, з якою була прийнята пропозиція партійного керівництва України, пояснювалась тим, що вона повною мірою відповідала курсу партійно-державного керівництва СРСР щодо посилення тиску на село та зміцнення командно-адміністративних методів керівництва сільським господарством.

5 грудня 1938 р. Наркомзем УРСР інформував начальника переселенського бюро Наркомзему СРСР С. Гільмана про кількість хуторів в Україні, які підлягали ліквідації: “... на Київщині – 5100,

Чернігівщині – 1384, Житомирщині – 13806, Вінниччині – 2111, Миколаївщині – 100, Кам'янець-Подільській округі – 3139, МАРСР – 342, а разом – 25982 хутори²².

На початку 1939 р. Держплан СРСР затвердив план “розселення хуторських господарств” та їх перехід “на проживання в колгоспи”, до якого занесли 12 тис. українських хуторів, з яких було виселено 95462 господарства. Загалом протягом періоду колективізації (починаючи з 1928 р. і до 1938 р. включно) 1,4 млн. селянських господарств не потрапили до колгоспів, і за даними перепису населення 1937 р., одержаними ЦК КП(б)У 15 січня 1937 р. від Управління народногосподарського обліку, з України було виселено 285 тис. куркульських господарств з населенням 1 млн. осіб²³, серед яких була і значна частина хуторян.

Отже, ліквідація хуторів та переселення сільського населення України у 30-х рр. ХХ ст. здійснювались відповідно до постанов партійних та державних органів без будь-яких наявних на те правових підстав. Створення механізму масового знищенння традиційних форм поселення та насилия над селянами свідчило про переродження всієї суспільної, насамперед державної структури та повного підпорядкування суспільства сталінському самовладдю.

Актуальними напрямами подальшої розробки окресленої проблеми є аналіз впливу специфічної аграрної політики сталінського керівництва на добробут українського селянства, зміни в соціальному становищі землеробського населення України, демографічні та міграційні процеси і переселення українських селян у зв’язку із реконструкцією сільського господарства у 30-х рр. ХХ ст.

²¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 75. – Арк. 2.

²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 6265. – Арк. 39.

²³ ЦДАВО України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Од. зб. 1554. – Арк. 62.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 51. – Арк. 114.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Од. зб. 2. – Арк. 41.

²⁶ Там само. – Арк. 46.

²⁷ Там само. – Арк. 47.

²⁸ Шулейкін І. О ликвидации последствий хуторизации // На аграрном фронте. – 1938. – № 4. – С. 59.

²⁹ Там само. – С. 60.

³⁰ Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927-1935. – М.: Политиздат, 1957. – С. 531.

³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 6265. – Арк. 43.

³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 6694. – Арк. 32.

³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 7163. – Арк. 93.

**Сергей Билан
(Киев)**

РАССЕЛЕНИЕ ХУТОРОВ В УКРАИНЕ В 30-х гг. ХХ ст.

В статье сделана попытка раскрыть процесс ликвидации хуторской формы поселения как одного из условий реконструкции сельского хозяйства УССР в 1930-х гг., завершения коллективизации.

Ключевые слова: сельское хозяйство, украинское крестьянство, хутор, единоличное хозяйство.

*Sergey Bilan
(Kiev)*

THE RESETTLEMENT OF VILLAGES IN UKRAINE IN 1930S

The article attempts to uncover the process of elimination forms hamlet settlements as one of the conditions of the reconstruction of agriculture in the USSR 1930s.

Keywords: agriculture, the Ukrainian peasants, farm, farming sole.

¹ РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 1. – Од. зб. 1815. – Арк. 137.

² Комуністична партія України: з’їзди і конференції / Кер. авт. упор. В. Ф. Солдатенко. – К.: Знання, 1991. – С. 238.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 6489. – Арк 48.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 15. – Од. зб. 537. – Арк. 63.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 15. – Од. зб. 805. – Арк. 28.

⁶ Там само. – Арк. 32.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 15. – Од. зб. 544. – Арк. 167.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Од. зб. 1559. – Арк. 104.

⁹ Мачульский Ф. На борьбу за социалистическую дисциплину в колхозах // На аграрном фронте. – 1935. – № 2. – С. 56.

¹⁰ Колхозы во второй сталинской пятилетке: Статистический сборник / Под ред. И. В. Саутина. Москва-Ленинград: ЦУНХУ СССР. – 1939. – С. 128.